

кар. 385 - А

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС ОБЛИСПОЛКОМНУ ХАЛКЪ ОКЪУУ БЁЛЮМЮ

**СЕГИЗДЖЫЛЛЫКЪ ШКОЛЛАНЫ
1—4 КЛАССЛАРЫНА
КЪАРАЧАЙ ТИЛ БЛА ОКЪУУДАН
ПРОГРАММА**

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1962

ДЕПОЗИТ...

СЕГИЗДЖЫЛЛЫКЪ ШКОЛЛАНЫ 1—4 КЛАССЛАРЫНА КЪАРАЧАЙ ТИЛ БЛА ОКЪУУДАН ПРОГРАММА

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

Борлакъланы Ф. А. джарашдыргъанды

Б А Ш Л А Р Ы

Программы магъанасын анъылатыу	5
Окъуу эм тил ёсдюрюу	8
Грамматика, тюз джазыу, тил ёсдюрюу	10
Таза джазыу	14
I-чи класс	16
II-чи класс	31
III-чю класс	33
IV-чю класс	42

385-1

ПРОГРАММА

по карачаевскому языку и чтению
для начальных классов
восьмилетней школы

Редактор *Н. М. Кагиева.*

Технический редактор *Г. М. Потькалова.*

Корректор *Р. А. Ижаева.*

Сдано в набор 18-VII-1962 г. Подписано к печати 24-VIII-1962 г.
Бумага 84x108¹₃₂. Физ. п. л. 1,5. Усл. п. л. 2,46. Уч.-изд. л. 2,45.
Тираж 1000 экз. Заказ 3312. Цена 6 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, Ленина, 35-а.
Черкесская типография, г. Черкесск, Комсомольская, 32.

БАШЛАНЪАН ШКОЛНУ ОКЪУУ ПЛАНЫ

Предметни аты	Ыйыкъда		Хар классда		Сагъатланы саны	
	I	II	III	IV	III	IV
Къарачай тил	9	7	7		6	

Башланъан школада окъуу джылны ичинде сагъат санны
таблицаасы

Предметны аты	К л а с с д а			
	I	II	III	IV
Къарачай тил	324	352	252	216

Окъуу джылны биринчи джарымында 17 ыйыкъ, экинчи джарымында—19. Окъуу джылны ичинде уа 36 иш ыйыкъ барды.

I-чи класс

Окъуу эм тил билимни ёсдюрюу 4
 Грамматика бла тюз джазыу 4
 Таза джазыу 1

2-чи класс

Окъуу эм тил билимни ёсдюрюу . . .	4
Грамматика бла тюз джазыу	3
Таза джазыу	1

3-чю класс

Окъуу эм тил билимни ёсдюрюу . . .	3
Грамматика бла тюз джазыу	3
Таза джазыу	1

4-чю класс

Окъуу эм тил билимни ёсдюрюу . . .	2
Грамматика бла тюз джазыу	4

Программаны магъанасын анъылатыу.

Школну джашау бла байламлылыгъын кючлендириу-ню эмда халкъны билимин мындан арысында ёсдюрююню юсюнден законда „Окъуучуланы джашауҕа, обществу хайырлы ишге хазырлау, бютеу политехникалы билимни мындан арысында кёлтюрюу, илмуланы ашхы билген билимли адамланы хазырлау, джаш телюню социалист обществону принципин, коммунизмни идеаларын сюерча юретиу—совет школну баш борчуду“ деб айтылады.

Школну юсюнден джангы законну ол излемлерин толусу бла джашауда бардыыр ючюн, школну бютеу окъуу, юретиу ишин кёлтюрюуге, хар бир дерсде, окъуучуланы билимлерин игилендирирге, сабийлеге дерс бериую мадарларын излерге керекди. Аны бла бирге, окъуучула школда алган билимлерин джашауда хайырландыра билирге керекдиле. Ол зат—бусагъатда школну окъуу-юретиу ишинде бек баш борчларындан бириди. Ол борчну толтурур ючюн, сабийле хар дерсен терен билим алыргъа керекдиле. Школда окъулган окъуу предметлени санында сабийлеге кеслерини ана тиллерин билдирмеклик, кесини тилинде усда эм тюз джазыу, сёлешген эм джазган тилин ёсдюремеклик окъуучуланы эслерин билимге ачады, дуня джашауну юсюнден акъылларын ёсдюреди.

Къарачай тилни дерслеринде сабийле таб окъургъа, тюз джазаргъа, сёлешген эм джазган тиллерин ёсдюрюрге керек боллукъ билимле аладыла. Джашауда эм ишде керекли билимлени ала, сабийле табигъатны, ишни, обществону юсюнден анъылауларын ёсдюредиле,

кеслери алларына иш этерге юренедиле. Кеслерини тиллеринден билим алгъанлары, башха дерслени материалын билирге болушлукъ этеди. Ол себебден къарачай школда ана тилни дерслери, башха окъуу дерслеча, бек магъаналы дерслени бириди. Окъуучула кеслерини тиллерин не къадар терен билселе, ала аны ол къадар бек сюерле. Сабийлеге ана тиллерин сюерча этиу хар бир усдазны борчуду.

Къарачай тилден, джанъы излемлеге кёре, джарашдырылгъан программагъа тёрт бёлюм киреди: грамотагъа юретиу, окъуу эм тил билимни ёсдюрюу, грамматика, тюз джазыу эм тил билимни ёсдюрюу. Бу бёлюмлени барысында да сабийле бир борчну толтурадыла. Ол хар усдазгъа белгилиди. Грамматикагъа юретиу да экиге юлешинеди: букварны окъуб башлагъынчы, анъа хазырланьргъа эки ыйыкъ бериледи: букварны окъуб тебреген заманда, окъургъа эм джазургъа юретиу башланады. Харифлени юретиуге хазырлангъан заманда усдаз сабийлени айтымланы сёзлеге, сёзлени бёлюмлеге, бёлюмлени тауушлагъа бёлюрге эмда тауушладан сёз бёлюмле, бёлюмледен сёзле, сёзледен а айтымла къураргъа юретеди. Аны бла бирге сабийле къаламны таб тутаргъа, джаза туруб тюз олтурургъа эм джазма бла джазылгъан харифлени тюз джазургъа юренедиле. Усдаз сабийле бла экскурсиягъа барыб, анда табигъатны байлыгъын, джашагъан джерлерини ариу затларын д. а. к. кёб затлагъа эс бёлдюреди, джанъы оюнлагъа юренедиле. Сабийле усдазны айтханына эс бериб тынъыларгъа, усдазгъа соруула сора билирге, сорулгъан соруулагъа джууаб этерге юренедиле. Биринчи классны окъуучулары февральны 15-не букварны окъуб бошаргъа керекдиле. Букварны окъуб бошаб, окъуу джылны экинчи джарымында джанъы китабны окъуб башларыкъдыла эмда ол китабда грамматиканы материалын окъурукъдула. Ол себебден, джанъы программагъа кёре, энчи чыгъарыкъ грамматикадан материал боллукъ тюлдю.

Грамматикадан материал „Ана тил“ деб джанъыдан джарашдырыллыкъ китабда боллукъду. Ол китабда андан сора да окъууну ёсдюрюуге материал берилликиди.

Биринчи классда бу тюрлениулеге кёре, сагъатланы саны да алай юлешингъенди. Окъуу джылгъа къарачай

тилден берилген сагъатланы саны класс сайын программаны аллында кѣргюзтюлюннѣнди. Алай болса да, программаны къайсы бѣлюмюнде къаллай бир сагъат бериллигин бу халда хайырланьргъа керекди.

Биринчи классда окъуу джылны ичинде харыйкъда 9 сагъат боллукъду. Саулай да букварны окъуб тебрегинчиннѣ дери уа (эки ыйкъгъа) 18 сагъат бериледи. Ол кѣзюуню ичинде сабийлеге не затны билдирирге керек болгъаны программада кѣргюзтюлюнеди.

Букварны окъургъа хазырланнган кѣзюуде сабийле коллективде кеслерин къалай джорютюрге керек болган джорукъларына тюшюнедиле. Назмуланы кѣлден билиб айтыргъа юренидиле. Сурат салууну дерслеринде, пластилинден джабышдырыб, суратчыкъла этерге юренидиле. Андан сора да окъуучулары суратлагъа къараб, уллу болмаган хапарчыкъла, усдазны сѣзлеринден назмуланы, джырланы азбар билирге, билимлерин классны аллында джунчумай, уллу ауаз бла анъылатыб, сѣзлерин толу эм тюз айтыргъа юренидиле. Усдаз окъуучулары школну иши, меямлары (классла, кабинетле) эм арбазы бла шагърей этеди. Таурухлада айтылган адамланы, малланы, джаныуарланы эм башха затланы айырыб билирге юретеди. Пластилинден суратла этеди (иш дерследе). Бу кѣзюуде окъуучула табигъатха шагърей боладыла, тил билимлерин ѣсдюредиле.

Сабийлеге харифлени танытыу 20-чы январгъа бошалады. Ол кѣзюуде окъуучула тилни тауушлары бла эм тауушланы харифлери бла белгиленнѣнлерине нише шагърей болуб бошайдыла, харифледен сѣзле, бѣлюмле джарашдырыгъа, окъургъа юренидиле. Харифлени кесеклерин джазаргъа юренидиле. Аны бла бирча, харифлени эм сѣзлени окъургъа, джазаргъа юренинѣн заманда ол харифлени джаза билирге керекдиле.

Басма эм джазма харифлени къангъагъа неда китабха къараб джаза билиу.

Ол кѣзюуде сабийле табигъатха шагърей боладыла, тил билимлерин ѣсдюредиле. Букварны окъуб тебрегенлей, сабийле окъургъа эм джазаргъа юренидиле.

Тилни тауушлары бла аланы белгилери харифле бла

белгиленнъенлерине шагърей боладыла; харифледен сёзле эм сёз бёлюмле къурай, окъургъа эмда джазургъа юренедиле. Класс къанъагъа къараб джазургъа юренедиле. Окъуб билген, къараб кёрген затларын айтадыла, соруулагъа джууаб этедиле.

Окъуу эм тил билимни ёсдюрюу.

Сабийле не затны юсюнден окъурукълары программада кёргюзюлюнеди. Хар класс сайын сабийлеге кёлден билиб айтыргъа назмула берилгендиле. Окъуучула классдан тышында эм классда не затны окъурукълары белгиленнъенди.

Сабийлени ариу къылыкъгъа юретиуде литературадан окъууну уллу магъанасы барды. Сабийлеге ишни сюерге, шохлукъну таб джюрютюрге, ётюрюк айтмазгъа, Туугъан джуртун эм кесини школун сюерге, классда окъууну эм тил билимлерин ёсдюрюрге, алгъан билимлерин бегитирге сабийлеге классдан тышында суратлау литературадан окъугъан китаблары бютюн да бек болушадыла. Ала историяны юсюнден статьяла, хапарла, джомакъла окъуйдула. Табигъатны, ишни юсюнден окъугъанлары, ала абадан класслада окъугъан заманда, алагъа уллу болушлукъ боллукъду.

Сабийле хар окъуу джылны ичинде не чыгъармаланы окъурукъларыны тематикасы программада берилгенди, андан сора да, табигъатны юсюнден сабийлени билимлерин андан да терен этер ючюн, сынау ишле бардырыу, экскурсиягъа барыуну унутмазгъа керекди.

Программаны баш мураты—сабийлени кесгин окъутургъа, сёлеширге эм да тюз джазургъа юретмекликди.

Окъургъа юретиу. Башланнъан школада окъуучуланы тюз окъургъа юретиу иш, окъуу джылны биринчи кюнлеринден огъуна башлаб, таб къуралыргъа керекди. Сабийле тюз окъургъа юренселе, окъулгъанны магъанасын толу анъыларла. Окъулгъанны анъылау бла бирге уа, ала хапарланы баш магъанасын кеслери алларына таба билирле. Ол затланы эте билир ючюн, сабийле окъугъан затларын, хапарны, назмуну сюзе билирге керекдиле.

Былай ишле ал кёзюуде усдазны болушлугъу бла бардырлыкъдыла. Тёрт джылны ичинде уа, окъуучу-

ла усдазны болушлугъу болмагъанлай, кеслери этерча боллукъдула, сакъ тынъыларгъа, баш магъанасын унутмазгъа юренникдиле.

Окъулгъан затны магъанасын билдириуде сѣзлюк ишни бардыруу, окъулгъанны планын салыу сабийлеге уллу болушлукъ береди. Не хапар окъулса да, анда сабийле билмеген бир къауум сѣзле тюрберге болады. Ол сѣзлени сабийле кеслерини сѣзлюклерине джазургъа керекдиле. Керекли заманда уа, ол сѣзлюкле бла хайырлана билирча этерге тыйыншылды.

План салыргъа юрете туруб, суратла бла да хайырланыргъа керекди. Сабийле суратда кѣрген затларын эслеринде иги тутадыла. План салыргъа юретиуде, иш ал кѣзюуде къыйыныракъ болса да, ол окъуучулагъа хайырлы ишди. Ал кѣзюуде окъугъан затларыны кесеклерине башла атайдыла, андан сора, усдаз берген заданиеге кѣре, къыйын болмагъан хапарны планын кеслери алларына салыргъа боллукъдула.

Экскурсиягъа баргъан заманда окъуучула эл мюлке ишлеге шагърей боладыла, малчылыкъны хайырлылыгъын ѳсдюрюуде этилген мадарланы биледиле, джетиджыллыкъ планны къалай толгъанындан хапарлары болады. Сабийле назмула окъуй, экскурсиягъа бара, табигъатны тюрлениулерин биле, кинофильмлеге къарай, дуняаны юсюнден кеслерини билимлерин эстетика джаны бла юретиуде хайырланады.

Общество историялы хапарланы окъугъанлары озгъан заманда болгъан тюрлениулени, бусагъатда бизни къралыбызда уллу джетишимлени билирге сабийлеге болушады. Окъуучула аллай хапарланы окъуй, магъаналарын анылай, Тууугъан джуртну, кеслерини халкъларын сюедиле, халкъланы арасында шохлукъну кючлююлюгюне джюрекден къууанырча боладыла.

I—II-чи классланы окъуучулары, общество историялы материаллагъа шагърей совет байрамланы кюнлерин бардыргъан заманда боладыла. III-чю классда историяны юсюнден хапарла окъугъан заманда джанъы джашау къурауда совет халкъны джетишимлерине шагърей болуб, 1917-чи джылгъа дери уруннъанла партияны, В. И. Ленинни башчылыкълары бла зорлукъгъа къаршчы къалай кюрешгенлерин биледиле. Капиталист къраллада сабийле къалай джашагъанларын эм бизни социалист къралда къаллай

джашау болгъанын сабийлеге айтыб эм окъуб билдир-мекликни, сабийлени коммунист иннетге юретиуде магъанасы уллуду.

Озгъан заманда болгъан тюрлениулени сабийле окъуб билим билликлери себебли эм алагъа окъулгъан дерслени терен билдирир ючюн, кѣргюнчю дерсле бардырыуу—амалы болгъан чакълы суратчыкъланы, историядан карталаны, диапозитивлени анылатыргъа, кыйын болмагъан суратлау литератураны хапарларын хайырландырыргъа, историяда памятниклеге, Уллу Ата джурт урушну кѣзююнде сермешуле болгъан джерлеге экскурсиягъа барыргъа керекди.

I—III-чю классланы окъуучулары магъанасын анылаб, окъууу дерслеринде саулукъ сакълауу юсюнден, джашауда керекли болгъан билимле аладыла. Сабийлени тазалыкъны юсюнден билимлерин бютюн да иги ъсдюрю ючюн, гимнастика этиуу, кесин таза джюрютюу юсюнден суратланы кѣргюзюрге, хапарла айтыргъа, суратла салыргъа керекди.

Усдаз ол излемлени тамамлар ючюн окъуучуларны джашаулары бла байламлы болургъа керекди эмда тазалыкъны, саулукъну сакълауу юсюнден школда алгъан билимлерин джашауда хайырланырча этерге керекди.

Алай бла I—III-чю классланы окъуучуларына окъууу юсюнден программа, ала абадан класслада заманда иги окъургъа керекли болгъан билимле береди.

IV-чю классда табигъат билим бла история кеслери башха окъуу дерсле болгъанлары себебли, окъууу юсюнден программагъа суратлау чыгъармала киредиле.

Окъууу юсюнден классда бардырылгъан дерсни сабийле классдан тышында кеслери окъуб бегитирге керекдиле. Классдан тышында окъугъан затланы тюз къууар ючюн, I—III класслада ыйыкъгъа бир сагъат, IV-чю класслада уа—эки ыйыкъгъа бир сагъат берилрге керекди. Бу дерследе сагъатла берилген сагъатладан алынныкъдыла.

Грамматика, тюз джазуу, тил билимни ъсдюрюу.

Джангы программагъа кѣре, башлангъан классланы окъуучулары грамматиканы бютеу курсун окъумайдыла. Ол себебден, программа тѣрт бѣлюмден къуурал-

гъанды: 1) „Тауушла бла харифле“; 2) “Сёз“; 3) „Ай-гым“; 4) „Тюз сёлеширге юрениу“.

Хар бир классда да фонетиканы дерслеринде, сёзлени бёлюмлерин толусу бла тюз эшитиб, тюз айтырча, сабийлени алай юретирге керекди.

Биринчи классда окъуучула айтым бла, сёз бла, сёзню бёлюмлери бла шагърей боладыла. Айтымланы сёзледен къуралгъанларын анъылайдыла, базыкъ эм назик тауушланы бир-биринден айырыгъа юренедиле. Айтым **кимни**, **нени** юсюнден къуралгъанына, аны магъанасын айтыргъа, кеслери гитче айтымчыкъла къурай билирге керекдиле. Адамланы энчи тукъум атларын улуу харифле бла джазаргъа юренедиле. Айтым бошалгъандан сора точка сала билирге керекдиле. Сорулгъан соруулагъа джууаб берирге юренедиле. Сёзлени бир тизгинден бир тизгиннъе кёчюрюрге юренедиле.

Экинчи классны окъуучулары ана тилни алфавитин кёлден билирге, алфавитде харифле келгенча, бир къауум сёзню джаза билирге керекдиле. Бу классда окъуучула сёзлюкле джарашдырадыла, анъыламагъан сёзлерин джазадыла, ола билимлерин ёсдюреди. Сёзлюкле окъуучу керекли сёзню табар ючюн, усдаз сёзлени алфавитде келгенча джаздырыгъа борчлуду. Сёзлюкде басым къайсы бёлюмледе келгенине шагърей этерге керекди. Ачыкъ эм къысыкъ тауушланы сёздеде таба билиу ишни, усдаз сау окъуу джылны ичинде бардырыб турургъа керекди.

Соруулагъа толу айтымла бла джууаб этерге юретиу, соруулу эм соруусуз айтымла къуаргъа, айтымлада сёзлени бир-бирлерине байларгъа юрениу башлангъан школда хар кюнлюк ишди.

Ючюнчю классда окъуучула айтымны башчысын, аланы анъылатхан сёзлени къыйналмай табаргъа керекдиле. Ачыкъ эм къысыкъ тауушланы юсюнден экинчи классда окъугъанларын ёсдюредиле, ол харифлени джазгъан заманда, къалай хайырландырыгъа керек болгъанын биледиле. Айтылыуда сёзле бир-бирлерине къалай байлангъанларына сабийле экинчи классда бир кесек шагърей болуб къаладыла. Ючюнчю классда уа, ала ол билимлерин бегитиб, унутмазча билирге керекдиле. Атны, сыфатны, этимни тилде магъаналарына эм джорюулерине шагърей боладыла. Этим бла шагърей

этерге, аны тилде не магъанасы болгъанын, не къул-
лукъ этгенин, ол заманлада къалай тюрленнгенин
билдирирге керекди.

Тёртюнчю классда окъуучула атны айтымда джю-
рюююн, **ким? не?** деген соруулагъа джууаб этгенин
къайтаргъандан сора, атланы джалгъаныулары бла
шагърей боладыла. Аны бошагъандан сора, сыфатны
окъуб башлайдыла, **санчы, тизгинчи, юлюшчю** санаула
бла иште шагърей боладыла. Сыфатны сорууларын,
аны къауумларын, аны тилде магъанасын, сёлешген эм
джазгъан заманда джюрюююн, санлада тюрлениуюн би-
ледиле. **Мен, сен, ол, биз, сиз, ала** деген алмашла бла
шагърей боладыла эм аланы болушлада, санлада тюр-
лениулерин анъылайдыла.

Этимни озгъан заманда ахыры къалай болгъанын анъы-
лайдыла. Тилни ол кесеклерин тёртюнчю классда окъуу-
чула тынъылы билселе, ала ол билгенлерин бешинчи
классда андан да терен билликдиле, сёзлеуюню магъана-
сын биледиле.

Тёртюнчю классда окъуучула айтымны юсюнден
ючюнчю классдан эсе, иги кесек аслам билирге керек-
диле. Бу классда грамматика айтым бла бошалады. Ай-
тымны башчысын, аны хапарчысын джанъылмай таба
билирге керекди. Аны бла бирге окъуучула туура сёз
бла шагърей боладыла эмда точканы, эки точканы,
запятойну, айтымланы джазгъан заманда тюз салыргъа
юренедиле. Грамматиканы материалын окъугъан заман-
да, сабийлени изложениеле, сочинениеле, письмо, къа-
быргъа газетге заметкала джазаргъа юретирге керекди.

1. Джазарыкъ темаларыны магъанасын эм орфо-
графия джаны бла анъылатыу.

2. Усдазны башчылыгъы бла окъуучулары джа-
зыу иш толтуруулары.

3. Джазыу ишледе этилген халатланы тинтиб къа-
рау. Быллай ишледе хар классда ыйыкъда бир сагъат
берилрге керекди. Алай болса да ишлерини ауурлу-
гъуна, дженъилликлерине кёре: сагъатланы санын аз,
кёб этерге да боллукъду. Джазыу ишлени окъуучула
джашауда кёрген, сынагъанларындан, эшитгенлеринден
джазаргъа боллукъдула.

Джазыу ишлени хар классда былай бардырыргъа керекди: биринчи классда китабха, класс къанъагъа къараб джазадыла, уллу болмагъан диктантла, эки-юч айтымладан къуралгъан хапарла джазадыла.

Экинчи классда уа быладан сора да соруулагъа толу джууаб джаза билирге керекдиде.

Ючюнчю классда джазыу иш—диктантла эм изложениеле боладыла. Тёртюнчю классда башында кёргоз-гюлгенни юсюне да сочинениеле да къошуладыла.

Окьюучулары байламлы тиллерин, билимлерин ёсдюрюр ючюн, быллай ушакъла да этерге боллукъду.

1-чи КЛАССДА

Усдазны болушлугъу бла ойнагъан оюнларындан, юйде аналарына, аталарына къалай болушханларындан, табигъатда кёргенлеринден джарашдырыб хапар айтыргъа юренедиле. Берилген соруулагъа толу джууаб бердиде.

II-чи КЛАСС

Окьюгъан, кёрген затларыны юсюнден кеслерини сёзлери бла хапарчыкъла къураб, айта билирге керекдиде. Соруулагъа толу джууаб берирге юренедиле. Уллу болмагъан хапарчыкъланы кесеклеге юлешедиле, усдазны болушлугъу бла алагъа башчыкъла атайдыла, эки-юч соруу болгъан планчыкъла къурашдырадыла.

III-чю КЛАСС

Окьюучула кеслерини эм уллу адамлары урунууларыны юсюнден уллу болмагъан хапарчыкъла джарашдырыб айтыргъа юренедиле. Соруулагъа талай айттым бла толу джууабла бердиде, аякъ магъанасы къыйын болмагъан хапарны кесеклеге юлешедиле, усдазны болушлугъу бла аны планын саладыла, ол планна кёре, аны магъанасын джарашдырыб айтадыла. Хапарларын бетлеге кёре тюлендириб айтыргъа юренедиле. Суратны магъанасын кеслерини сёзлери бла джарашдырыб айтыргъа юренедиле.

Окьюучула колхозда, совхозда, заводлада адамланы уруннъанларындан, кеслерини колхозгъа болушханларындан, школну сынау участкаларында ишлеринден, школну совет байрамлагъа хазырланыу ну юсюнден ханарла джарашдырадыла. Окъугъан ханарларыны магъанасына кёре, кесеклеге юлешедиле, хар кесегинде нени юсюнден айтылгъанын тюз анъылаб айтадыла.

Кинода, спектаклде кёргенлерини джарашдырыб ханарын айтыу. Окъугъанларыны магъанасына кёре, планын сала билиу.

Таза джазыу

Грамматиканы, джазыу ну эм тюз джазыу ну дерслери бла бирге, таза джазыу ну дерслери да боллукъдула. Таза джазыудан программаны эки кесекге юлеширге боллукъду: биринчи—окьюучулары улуу харифлени кесеклерин джазаргъа юретиу, экинчиси—харифлени саулай джазаргъа юретиу. Биринчи классда окьюучула улуу харифлени джазаргъа юренедиле. Окьюу джылны биринчи джарымында таза джазыугъа расписание бла энчи дерсле берилмейдиле. Таза джазыугъа юретиу ишни усдаз тюз джазыу ну дерслеринде бардырады. Узун болмагъан айтымланы джазаргъа сабийле окьюу дерследе окъугъанча, харифлени джазыу ну алай бардырыргъа керекди. Бусагъатда харифлени, сёзлени бёлюмлерин окъуб бошагъандан сора, окьюу джылны экинчи джарымында джазыуда джазма харифлени джазыб тебрейдиле эмда окьюу джылны экинчи джарымында таза джазыугъа расписание бла экинчи дерсле бериледиле.

Таза джазаргъа юретиу ну дерслеринде сабийлени тюз олтурургъа, карандашны, къаламны тюз тутаргъа, тетрадны партаны юсюнде таб салыргъа, къолларын, бармакъларын, бууунун тюз къымылдатыргъа юретирге керекди.

Биринчи классда харифлени, бир къауум сёзлени эм айтымланы джазаргъа тюрлениу лери ол затланы окьюу ну дерслеринде окьюучулары окъугъанларына кёре боллукъду. Алфавитни джазма харифлерин джазыдыруу ну магъанасы уллуду. Окьюучула харифлени

кеслерин джазартга юренненлери, алагга харифлени толусу бла эм сёзлени дженбил, тюз джазартга уллу болушлукъ береди (ыйыккъга бир сагъат). Андан арысында да уллу эм гитче харифлени таза джазартга юретиу, программада кёрюзтюлгенча, къауумлагга юлешиб бардырылады. Хар харифни джазартыны аллы бла аны кесеклерин таб, тюз джазартга юретедиле, аны ызы бла джазартга къыйын болмагъан харифлени джазадыла. Программа бла берилген харифлени джазыб башлагъандан сора, сёзлени эм айтымланы джазартга керекдиле. Ол къауумла программада кёрюзюлгендиле. Алай, хар харифни джазартга юретирни аллы бла, аны тюз къалай джазылгъанын усдаз кеси кёрюзтюрге борчлуду.

Экинчи классда эки гитче ызлыкълы тетрада джазарткъдыла. Тетрады ызлыкълары харифлени бири-биринден уллу этмей, араларын узакъ этмей джазартга болушадыла.

Ючюнчю классда бир ызлыкълы тетрада джазадыла. Ючюнчю классда дженбилирек джазартга юретир ючюн, сабийлени къолларын ол затха хазырларга керекди.

Бир тюрюлю ызлыкълары болгъан тетрададан башхасына кёчюрюу, сабийлени окъугъанларына кёре болургга керекди.

Таза джазыугга юретиуню джорукълары программада толусу бла бериледиле.

Таза джазартга юрениуню дерслеринде сёзлени, айтымланы джарашдыра туруб, тюз джаздырыуну амалларын унутмазга керекди. Сёз ючюн, сабийле адамланы, хайыуанланы, шахарланы, суулану атларын джазадыла.

Хар джазыу дерсде да таза джазыугга эс бериб турургга керекди. Окъуучуну хар дерсде джазгъаны да бирча тюз болургга керекди. Тюз олтурургга, къаламны тюз тутаргга, тетрады тюз салыргга, аны кибик, харифлени тюз джазыуну дерслеринде кёрюзтюб къоймай, джазартга керек, хар дерсде да бардырыргга керекди.

ПРОГРАММА

I-чи КЛАСС

Окъуу эм тил билимни ёсдюрюу

1. ОКЪУЛЛУКЪ ЗАТНЫ МАГЪАНАСЫ

**Джылны тюрлю-тюрлю кёзюулеринде табигъатны
эм адамланы урунууларыны суратлары**

Сабийле джай къалай солугъанларыны юсюнден ушакъла этерге. Джай табигъат къалай тюрленеди (ол тюрлениуленни сабийле кеслери эслерине тюшюрюрге керекдиле). Джылы болуб тебрегени, битимлени чыгъыб башлагъанлары, кёгетлени бише башлагъанлары.

Къач джетиб тебресе, табигъат къалай тюрленнъенинден ушакъла (сууугъуракъ болуб тебрегени, чапракъланы саргъалгъанлары, аланы акъгъанлары, чыпчыкъланы джылы джерлеге кетгенлери).

Къышны суратлагъан затла: сууукъла, сууланы бузлагъанлары, боранла, къарны джаугъаны. Джаз болуб тебресе, табигъат къалай тюрленнъени: джылы хауа уруб тебрегени, къарны эригени, сууланы къобханлары, къанатлыланы (къой чыпчыкъны) къайтыб тебregenлери. Биринчи гокга хансланы чакъгъанлары. Терекледе чирчикле чыкъгъанлары, заманнъа кёре, площадлада, скверледе, парклада ишлеу.

Школну сынау участкасында, терек бачхада д. а. к. ишлеге шагърей этиу.

Агъачда тереклени (нызыны, назны, джёгени, юргени, акъ терекни, эменни эм башхаланы) бир-бирлеринден айырыб таный билиу.

Юй хайыуанла бла къанатлыла: тауукъ, бабуш, къаз, ёгюз, эчги, къой, ийнек, тана, бузоу адамгъа не хайыр

бергенлерин, алагъа адам къалай къарагъанын билирге.

Кийик джаныуарла: тюкю, къоян, агъач къоян къалай джашагъанларын, адамгъа заран, хайыр бергенлерин билиу.

Школ бла айю. Аталары, аналары бла, нёгерлери бла кесин къалай джюрютюрге керекди. Ишде болушургъа, ётюрюк айтмазгъа, джарашыулу болургъа.

Шахар эм эл орам. Школ ишленнъен орам, ол ишленнъен орамда мекамла. Ол орамда терекле салыу. Орамда джорюуно джорукълары.

Совет байрамла эмда эсден кетмезлик кюнле. 7-чи ноябрь, 23-чю февраль, 8-чи Март, 21-чи январь, 1-чи Май, 5-чи декабрь, 19-чу май (пионер организацияны байрамыды). Байрамлагъа хазырланыу эм аланы бардыруу.

Саулукъ сакълауно юсюнден къайгъырыу. Биринчи классны окъуучусуну иш кюнюно режими.

Класда эм юйде тазалыкъны сакълау. Таза къолджаулукъ джюрютюрге, аякъ кийимни тазалай билирге, тишлени джууа билирге.

Окъуй эм джаза туруб тюз олтурургъа (школда эм юйде). Школда дежурныйни эмда санитарны борчлары.

II. Экскурсияла, затха къараб бардырылгъан дерсле, сынамла

Табигъатны тюрлениулерин сынар ючюн, къач, къыш, джаз, джай экскурсияла этиб, адамланы ишлери, джашаулары, ёсген затланы тюрлениулерин, адамланы къыйыналары дагъыда аллай кёб затла бла шагърей этиу.

Школну тегерегинде терек бачхасына, ууакъ урукъ салгъан джерлерине элтиу, иш бла шагърей этиу.

Затлагъа къараб бардырылгъан дерсле: къайын, эмен, тюрлю-тюрлю чыкъгъан битимле, юйде битген битимле (фикус эм башхала) тереклени эм гокга хансланы чагъыб тебрегенлерине къараргъа, къаллай терек эм ханс не заманда чакъгъанын, къалай чакъгъанын джанъылмай таный билирге юретиу.

Сынам ишле табигъатны эм урунууно календарын

билдириу. Юй хайыуанлагъа эм къанатлылагъа къарау (кишдик, ит, тауукъ, бабуш, къаз) тереклени чагъыб тебрегенлерине къараб сынаргъа. Сынагъан затларын тюз анъылай билиу.

III. Окъургъа, джазургъа эмда тюз сёлеширге юретиу. Окъуу джылны биринчи джарымында

1. Букварны окъуб башлагъынчынынъа дери (18 сагъат), иште айтым, сёзге, сёз бёлюм эм таууш бла сабийлени шагърей этиу. Сёздеде бёлюмлени эм тауушланы айыра билирге юретиу.

Сёзледен бла сёзлени бёлюмлеринден бир къауум тауушну айырыб таба билирге.

Джаза туруб окъуучуланы тюз олтурургъа, карандашны, къаламны тюз тутаргъа юретиу.

Ручка эм перо бла шагърей этиу, ала бла тюз хайырлана билирге юретиу. Мерекеб эм кебдириучо къагъыт бла тюз хайырланыргъа юретиу.

Тетрадь бла къалай хайырланыргъа эм аны ызлыкълары не затха керек болгъанына шагърей этиу. Джазгъан заманда бармакъланы, бууунну таб бюгерге юретиу. Тюрлю-тюрлю ызлыкълада тюз джазургъа юретиу. Харифлени кеслерин джазургъа юретиу.

Окъургъа юретиу (ыйыккъгъа тёрт сагъат). Ачыкъ эм тунакы тауушлары болгъан сёзлени окъуу, тунакы тауушла болгъан сёзлени таб окъуй билиу. Эки къысыкъ таууш бир джерде келген сёзлени тюз окъуу.

Къыйын эм уллу болмагъан текстни тюз окъургъа юретиу.

Окъулгъан айтымны, хапарны, суратны юсюнден соруулагъа тюз джууаб эте билиу. Хапарны окъугъан заманда точкалада ауазны тюрлендирирге юретиу. Усдазны сорууларына кёре, окъулгъанны магъанасын айта билирге юретиу. Джомакъчыкъла, хапарчыкъла айта билирге юретиу. Усдаз магъанасын анъылатхандан сора, назмуланы кёлден билирге эм аланы таб окъургъа тюшюнюу эм окъуучуланы аллында анъылашыныулу айтиб, окъуй билирге юретиу. Экскурсиягъа баргъан заманда не кёргенлерини эм не затлагъа къарагъанларыны юсюнден айта билиу.

Джазургъа юретиу (ыйыккъгъа тёрт сагъат). Харифлени эм аланы бир-бирине къошулууларын джазургъа

юретиу. Харифлени бирин-бирине кьошуб, сёзле джаргъа эм кьысха айтымла джаргъа юретиу. (Окьюу дерследе билгенлерича, харифлени ол джорукъда джаргъа керекди). Джазма эм басма бла джазылгъан харифлени къанъагъа эм китабха къараб, халатсыз джаза эм окъуй билиу. Айтхан да, джазгъан да бирча эшитилген сёзлени, аллай сёзледен кьуралгъан айтымланы усдаз диктант этген заманда халатсыз джаргъа юретиу.

Окьюу джылны экинчи джарымында.

Окьургъа юретиу (ыйыкьгъа тёрт сагъат). Хариф танытыу кёзюуде алгъан билимлерин бегитиу. Уллу эм кыйын болмагъан хапарланы сёз бёлюмлери бла тюз окьургъа юретиу. Андан сора уа, аллай хапарланы сёзлерин толусу бла, джанъылмай окьургъа юретиу. Кьысха хапарланы ичинден окъуй билирге эм усдаз соргъан соруулагъа толу джууаб этерге юрениу. Окьулгъан хапарда, хапарланы башха кесеклеринде кимни неда нени юсюнден айтылгъанына джууаб этерге, окьулгъанны магъанасын айта билирге юрениу. Окьугъан заманда точка салыннъан джерде тохдай билиу эм айтымны ахырында ауазны гитче эте билиу. Окьулгъан хапарны неда таурухну ахырында айтылгъанларына кёре, тизиб суратлай билиу.

8—10 назмуну кёлден билирге, аланы анъылашыныулу окъуй билирге.

Окьургъа керекли чыгъармала

Классда окьургъа берилген затла

Будайланы А. Октябрёнокла.

Байрамукъланы Х. Школгъа биринчи кере.

А. Ульянов. В. И. Ленин къалай окьугъанды.

Бизни класс

К. Ушинский. Хар затны кесини орну.

Классда окьургъа керекди.

Халал тенъ.

Ортабайланы Т. Окьюучу тенъчигиме.

Халкъ джомакъ. Турма.

Зумакъулланы Т. Кирсиз кызычыкъ Халимат.
Кимден да иги.
Мени джашым (Олег Кошевойну анасыны хапары).
Л. Толстой. Кёгет сюекчик.
В. Осеев. Къарт къатын.
Хубийланы Н. Пионер Махмут (кёлден билирге).
Байкъулланы Д. Кыш.
Биджиланы А. Акъмыйыкъ.
С. Аксаков Адам къар тюбюнде.
И. Соколов-Микитов. Агъачда кыш.
Байкъулланы Д. Кюрт.
Эки сууукъ.
Кышны кылыкълары.
Къочхарланы Къ. Лениннъе (кёлден билирге).
А. Кононов. Сокольникледе ёлка.
Салпагъарланы К. Къалай игиди окъугъан.
(„Джарыкъ джолда“)
Доюнланы А. Азретни терекчиги.
Хубийланы Н. Уллу Ленин джашайды.
Ортабайланы Т. Назифа.
Ленинни осиятларына кёре не этилгенди.
Будайланы А. Совет Аскер (кёлден билирге).
Аппаланы Б. Ата джуртха („Джарыкъ джолда“).
Байрамукъланы Х. Сюйген тауларым. Москвагъа
(кёлден билирге).
Б. Житков. Москваны орамларында.
Е. Мараховская. Москваны метросу (кёлден билирге).
Б. Житков. Москвагъа баргъанбыз.
М. Ильин. Юй ичинде сейир затла.
Л. Толстой. От тышгеннъе болушхан итле.
Бетинъи, тишлеринъи къалай джууаргъа керексе.
Тазалыкъны юсюнден назму.
Шахмурзаланы С. Ат.
А. Бостром. Сарыджал бла бёрю.
Костром ийнекле.
Шахмурзаланы С. Ийнек.
Н. Кацюбинский. Эки улакъчыкъ.
Къоркъмазланы К. Эгиз улакъчыкъла (кёлден билирге).

Джаныуарланы даулашыулары.
Н. Крылов. Ким кьоркьуулуду.
(„Джарыкъ джолда“).
К. Ушинский. Къоян бла кирпи.
Ортабайланы Т. Бёрю.
С. Кунов. Тауукъ фермада.
Къобанланы А. Къойчу.
(„Джарыкъ джолда“)
Черкес таурух—Батыр гугурук.
Кишдик, гугурук, тюкю.
Тюкю бла турна (басня).
Л. Толстой. Юч айю.
(„Джарыкъ джолда“)
Ёзденланы Х. Ол къарт олтурсун.
Космановтха тубешиу.
Семенланы А. Тау бла таулу. Джаз (кёлден билирге).
Шахмурзаланы С. Айю (кёлден билирге).
Г. Скребицкий, В. Чаплина. Къанатлыланы юйлери.
Къанатлыланы кюню.
Ортабайланы Т. Чыбчыкъчыкъ (кёлден билирге)
Чычхан бла къазма чычхан. (Басня.)
Г. Скребицкий, В. Чаплина. Къамжакъла.
Семенланы А. Ана тилде. (Кёлден билирге). („Тауу бла Таулу“)
К. Ушинский. Бабушла эм къазла.
Кюн бла джанкылыч.
Л. Толстой. Къумурсхала бла кеселекгеле.
К. Ушинский. Бал чибинле излеуде.
Къоркъмазланы К. Бал чибин (кёлден билирге)
Н. Низлобин. Колхозда джаз.
Терекчи бла джашлары.
Байкъулланы Д. Джаз (кёлден билирге)
Маммеланы И. Биринчи май (кёлден билирге).
Байрамкъулланы Ф. Джанъур (кёлден билирге).
С. Косов. Болушлукъчу.
Кочетков. Уллу кёгет бачхачы.
Л. Толстой. Кюн бла джел.
И. Соколов-Микитов. Исси джай.

Минъи Тау.

Байкъулланы Д. Къарачай шахар.

Хапчаланы М. Къач.

(кёлден билирге). („Джарыкъ джолда“)

Класдан тышында окъургъа тыйыншлы чыгъармала

А. Толстой. Филиппок.

Анам лётчикди (къызчыкъны хапары).

М. Коцюбинский. Он болушуучу.

Кирпи бла къоян.

А. Толстой. Тюлюкю бла чычхан.

Улакъла бла бёрю.

В. Бианки. Чегетни суу басханды.

Чыбчыкъ къарауулда.

Аслан бла итчик (керти хапар).

Л. Толстой. Къоян.

Л. Толстой. Кишдикчик.

Тюз джазыу эм тилни ёсдюрюу

Тауушла бла харифле (40 сагъат). Тилден билимлерин ёсдюрююню бардырыр ючюн, окъулгъанны айтымлагъа, айтымланы сёзлеге, сёзлены *ѳа* бёлюмлеге бёле билиу. Бири-бирине ушашлы тауушланы таный билиу эм джаза билиу. Ачыкъ эм къысыкъ тауушланы бир-бирлеринден айырыб таный билиу. Къарачай тилде ачыкъла (*а, ё, и, у, э, о, ы, ю*); къысыкъла (*б, в, м, т, д, ж, з, к, л, ф, х, д. а. к.*).

Айтылгъаны бири-бирине ушагъан тауушланы (*б—п, т—д, н—нъ, к—къ, е—э* д. а. к.) бирин-биринден айыра билирге эм джазыуда аланы къалай джазаргъа керек болгъанларын юретирге.

Е, ё, э, ю, я, у, ѳ харифлени сёздеде джазылыу джорукълары. Башха тилден кириб бизни тилибизде джюрюген сёздеде *ь* эм *ѳ* белгилени джазылыуларын билдириу (**съезд, апрель, портфель, январь, февраль, пальто**). Сёзлени бир тизгинден бирине кёчюре билиу. Эки бёлюмлю сёздеде басымны таба билиу (**алма, кертме**).

Сёз (20 сагъат). Окъуучугъа белгили болгъан затланы атларын къауумлагъа юлешюу: окъууда керекли зат-

ланы, юй хабджюкню, кийимлени, юй хайыуанланы, битимлени д. а. к. **Ким? не? къалай?** Не этеди деген соруулагъа кёре, сёзлени бир-бирлеринден айыра билиу.

Адамланы энчи эм тукъум атлары. Малланы атларын уллу хариф бла джазаргъа юретиу (15 сагъат)

Айтым. Айтым бла ишде шагърей этиу (30 сагъат)

Сорууланы толу айтымла бла бирге билирге юретиу. Сёлешгенде айтымланы бир-биринден айыра билирге. Айтымда **кимни** неда **нени** юсюнден айтылгъанын, не айтылгъанын билиб, джууаб этерге юретиу.

Хазырлангъандан сора, орфографияны джорукъларына тыйыншлы айтымла джарашдырыу эм аланы джазыу. Тилни орфография джорукъларына кёре, узун болмагъан айтымланы тюз джарашдырыргъа юретиу. Айтымны ахырында точка сала билирге юретиу.

Айтымны джазыб башлагъан заманда уллу хариф бла джазыб тебрерге керек болгъанын анылатыу.

Байламлы тил (сау джылны ичинде). Соруулагъа джууаб эте билирге, суратлагъа къараб хапар къурай билиу. Оюнланы, ишни, сабийле кеслери кёрген затны юсюнден усдазны болушлугъу бла къысха хапарчыкъла джарашдырыргъа юретиу. Быллай ишле джылны ичинде барыб турургъа керекдиле. Сёлешюу эм орфография хазырланыудан сора, юч-тёрт айтымдан къуралгъан хапарчыкъ джаза билиу.

Джазылыу эшитилгенден эсе башха тюрю болгъан бир къауум сёзню тюз джазыуун эсде тутаргъа юретиу.

Сёз ючюн, **къангъа, тонла—толла, андан—аннан, отунла—отулла, сенден—сеннен, биченлик—бичеллик, бередиле—берелле, келедиле—келелле, айтадыла—айталла, къалачла—къалашла, къачды—къашды, кёгет, джёге, къоян, айю, бабуш** д. а. к.

Окьюу джылны ичинде окъулгъанланы къайтарыргъа (20 сагъат).

Таза джазыу (ыйыкъгъа 1 сагъат). Уллу эм гитче харифлени теркирек джазарча юретирге, джазылгъангъа кёре, джазма харифле былай юлешиндиле:

а) тюз таякъчыкъладан этилген, таякъчыкъланы баш джанлары, не туб джанлары, неда джанлары тогъай (гылджа) болгъанла: **у, г, и, гъ, т,**

р, н; б) точка эм туюмчекле салыныб, биринчилеге ушаш джазылганла: й, л, м, п, ц, нъ, н, ь, ы; в) тогъайланыб джазылганла: е, ё, а, ю, б, д, ф, я; г) сол джанында джарты тогъайланыб джазылганла: с, е, ч, ь, в; д) онъ эм сол джанында джарты тогъайланыб джазылганла: э, к, х, дж, к, къ. Харифлени бир-бирлерине таб къошаргъа юретиу.

Уллу джазма харифле: а) не туб, неда баш джанларында тогъайланнъан ызлыкълары болганла: и, ш, ч, ц, щ, л, а, м; б) тогъайланыб эмда джарты тогъайланыб джазылганла: б, с, а, ж, х, з, э; в) бир джанына ауаракъ ызлыкълары болганла: у, н, к, ю, р, в, г) алагъа ушашлы къынъыр ызлыкъ бла къошулуб джазылганла: г, п, т, б, ф, д. Башында берилген харифле бла сёзле эм айтымла джазаргъа керекди.

II-чи КЛАСС

Окъургъа юрениу эм тил билимни ёсдюрюу

(ыйыкъгъа юч сагъат)

1. Окъуллукъ затланы магъанасы. Джылны тюрлю-тюрлю кёзюулеринде табигъатны эм урунууу суратлары. (Биринчи классда билгенлерин теренирек аныларгъа).

Бачха. Тахдада (бачхада) битген ууакъ урлукъла: **бадражан, наша, сохан, къобусда** эм д. а. к. затла. Бачхалада битимлеге заран болган хансла. Битимлени къалай ёсгенлери бла шагърей этиу эм аладан ашаргъа къайсылары джарагъанын билиу. Бачхагъа заран берген къуртла эм ала бла къалай кюреширге керек болгъанын анылатыу. Бачхада бардырылган ишле эм сабийлени ол ишге къатышханлары.

Тахта кёгетле битдириуде неда аладан уллу битим джыйган ол джерли колхозну эм совхозну юлгюсюн алыб, бачхаланы иги битдириу джорукъларын кёргюсюу.

Чегет терекле эм кёкенле. Терекни кёкенден эм чырпыдан не башхалыгъы барды: нарат эм нызы терекле. Агъачда битген наныкъланы, дугъумланы дагъыда башха кёгетлени джыйыу. Отунланы эм къурулуш-

ха джарагъан агъачланы хайырландырыуда сабийлени къатышыулары. Салыннъан тереклени сакълау. Кеслери терекле салыргъа юрениу.

Хайыуанла. Юй хайыуанла (*юй къоян, эчки, ат, ийнек, геммеш*); **кийик джаныуарла** (*эрлен, кирпи, джубуран, бёрю, айю, тюлкю, суусар*). **Къыш кетмей къалгъан къанатлыла** (*шорбат чыбчыкъ, кёгюрчюн, къаргъа, чаука, къузгъун*). Аланы къайда джашагъанларына, адамгъа хайыр, хата этгенлерине шагърей этиу. Къыш алагъа аш бериу.

Школ, юйюр эм нёгерле. Школда бардырылгъан ишле: *окъуу, байрамла, выставкала, физкультура эришиуле* эм сабийлени ишлеге къатышыулары. Октябратла, аланы школда джашаулары (не этгенлери), къаллай оюнла ойнаргъа керек болгъанлары. Аталары, аналары къайда эм не болуб ишлегенлери, бизни обшествогъа не хайыр этгенлерин билиу. Юй джумушлада анасына, атасына болушлукъ этиу. Кесинден гитче сабийлеге къарау, болушуу. Тенълери бла джарашыулу болуу. Коллективни мизамына сыйыныу, ишни сюерге, ара мюлкню, рысхыны сакъларгъа юрениу.

Шахар эм эл. Юйле, аланы адамгъа хайырлары: *мекамла (школла, клубла, тюкенле д. а. к.)*.

Бизни элде (шахарда), районда джангъыдан къаллай мекамла ишленедиле? Ишчилени къаллай усдалыкълары барды? Шахарда джашауну кёргюзген суратла. Юс эм аякъ кийим, аш хазырлагъан предприятиеле, мастерскойла, сахар элге не зат хазырлайды эм эл сахарны не зат бла баджарады.

Совет байрамла эмда эскериллик кюнле. Уллу Октябрь социалист революция—7-чи ноябрьда, 1017 джылда уруннъанланы унукъдуруучулагъа къаршчы кюрешгенлерини эм уруннъанла къалай хорлагъанларыны юсюнден окъуб билдирге эм ол революциягъа къошулгъан адамлагъа джолугъургъа; сабийлени революциягъа дерн эм энди (бусагъатда) къалай джашагъанларын айтыб анъылатыргъа.

23-чю февраль—Совет Аскерни Кюнюдю. Совет халкъ фашистлени къалай хорлагъаныны юсюнден билдириу, рахатлыкъда ол не этгенин, не бла кюрешгенин анъылатыу.

8-чи Март,—Бютеудуния тиширыуланы кьюуанч кюнюдю.

22-чи апрель—В. И. Ленинни туугъан кюнюдю.

1-чи Май—бютеудуния уруннъанланы шохлукъ кюнюдю.

19-чу май—пионер организацияны туугъан кюнюдю.

Саулукъ сакълау ну юсюнден. 2-чи классны окъуучусуну иш кюнюне режим. Таза эмда иги халили болур ючюн, сохда не этерге керекди?

Кёзлени таза тутуу. Кёзлеге сакъ болуу. Сууну эм азыккыны таза болмагъанындан чыккыган ауруула джуккыган заманда тазалыккыны джорукъларын сакълау. Джазгыда саулуккыны сакълау, сууда джуунуу, кесин кюннъе кызыдыруу. Заманында джукъларгъа, ашаргъа д. а. к.

II. Экскурсияда, кинода, суратлада кёрген затларыны юсюнден бардырылган дерсле.

Школ бачхалада къаллай кёгетле битгенлерин, мастерскойда ишни къалай баргъанын кёргюзтюрге; ол джерни чегетлеринде къаллай тукъум терекле битгенлери бла шагърейлендирир ючюн, чегетге экскурсиягъа баруу. Затны кёргюзтюб бардырган дерсле. Тахда битимлеге, бачхалагъа заран болган хансла. Юйде битген эм тюз хансланы бир-биринден айырыргъа юрениу.

Къараб бардырылган дерсле: табигъатны эм кюн сайын окъуучула классда не этгенлери, кюнню узунлугуну, къысхалыгъыны юсюнден джылны заманына кёре, хайыуанланы, битимлени тюрлениулерини юсюнден календарь бардыруу. Къанатлыланы кюнюне хазырланыу.

III. Окъуу эм тил билимни ёсдюрюу.

Къыйын болмаган текстлени тюз, тыйылмай улуу ауазла бла анъылашыулу окъуй билирге. Аллай текстлени усдаз окъугъандан сора, ауазны кёлтюре, чёкдюре, магъаналарын эм тартыуларын бузмай окъуй билиу.

Текстни (хапарны) окъуй туруб, баш магъанасын анъылай билиу, хапарланы усдазны болушлугу болмагъанлай окъургъа юрениу; окъулгъаныны магъанасына кёре, соруулагъа джууаб эте билиу. Окъулган хапар-

да анъылашырмагъан сёзлени кеси аллына табыб, усдазгъа сора билирге юрениу.

Суратха къараб, аны магъанасын айта билирге. Хапарны бёлюмлеге (кесеклеге) юлеше билирге эм ол кесеклеге, бёлюмлеге соруучу неда хапарчы айтымла бла ат атай (джарашдыра) билирге юрениу.

Хапарны магъанасын ачыкълагъан суратланы, неда, усдаз берген башлагъа кёре, хапарны кесеклерин таба билирге. Хапарны усдаз бла сюзгенден сора (соруу эм хапарчы айтымла бла жарашдырылгъан), аны кесеклерине башла жарашдыра эм ол башланы джаза билирге.

План бла неда плансыз соруулагъа кёре, окъугъаныны магъанасын айта билирге. Магъаналары кыйын эм уллу болмагъан хапарланы усдаз берген плангъа кёре, нени юсюнден айтылгъанын джаргъа юрениу. Окъулгъанны юсюнден 2—3 айтымны жарашдырыб, аланы джаза билирге. Хапарда бурдурулуб айтылгъан сёзлени табаргъа, анъыларгъа юрениу (кюн ышарады). Хапарны ичлеринден окъургъа юретиу.

14—15 назмуну азбар айта билирге эм аланы анъылашыныулу, тюз окъургъа юрениу.

Окъургъа керекли чыгъармала

Классда окъургъа чыгъармала эм кёлден билирге назмула:

Мечиланы К. В. И. Ленин (къысхартыб).

М. Смирнов. Джайны эсге тюшюрюу.

Хубийланы Н. Совет джурт. Анам (кёлден билирге).

Хубийланы Н. Сентябрь (кёлден билирге).

Л. Толстой. Кырдыкда чыкъ къалай болады.

Хубийланы О. Таякъ джанъур (джаум) (кёлден билирге).

Хубийланы О. Усдазлыкъ керекди.

Л. Воронкова. Тирилик джыйыу.

Л. Толстой. Бёдене бла балалары.

Байрамкъулланы А. Пионер лагерь.

Маммеланы И. Экскурсияда.

Кулийланы К. Кюз арты (кёлден билиу).

И. Соколов-Микитов. Кюз арты (хапар).

Байрамкъулланы А. Колхоз бачхада.
И. Быльев. Турна (хапар).
З. Александрова. Алайды бизни харбуз (хапар).
Школну бачхасында. Чычханчыкъ бла къонъурау.
К. Ушинский. Къобусда гёбелекте.
К. Ушинский. Джау эм шох.
Орусланы А. Меннге.
И. Крылов. Каска бла къумурсха (басня).
К. Ушинский. Кёлек сабанлада къалай битеди.
Шахмурзаев С. Будаи (кёлден билирге).
С. Кунов Ахматчыкъны джанъылычы (хапар) 1958
джыл.
Байрамукъланы Х. Шохлукъ.
В. Дмитриева. Джашчыкъ бла кучка.
Мечиланы К. Пионерлеге.
Я. Тайц. Ана (хапар).
Джазаланы У. Ана (кёлден билиу).
Кулийланы Къ. Къышхы къонакъла. Кача.
В. Осеев. Кёк чапракъла.
Ж. Токумаев. Эсли джаш.
Къытай таурух. Къаджыкъмагъан Юн-су.
Байрамукъланы Х. Шекер тауланы бири.
„Джарыкъ джолда“.
Джазаланы У. Шохлукъ.
Салпагъарланы К. Китабым. („Джарыкъ джолда“).
Семенланы А. Тау бла таулу.
Маммеланы И. Къар тюбюнде къанатлыла.
И. Соколов-Микитов. Боранлы кыш.
Кулийланы Къ. Къыш.
Быков. Торгъай чыбчыкъ.
Л. Воронкова. Къыш.
Отарланы. Римманы чыпчыкълары.
А. Малейков. Ленинни Горкаларында.
Борлакъланы Т. Сакълайбыз.
Ваня Андрианов (хапар).
Маммеланы М. Чекде (хапар).
А. Калининченко. Тоня партизан эди.
Хубийланы О. Къызыл лётчикле.
Гагаринден (хапар).
Кулийланы Къ. Джугъутур.

Мзенсон—Санитар ит.
К. Ушинский. Ат.
А. Гайдар. Джолгъа.
Маммеланы И. Дед-Мороз.
Якут таурух—Эринчек бла чыбчыкчыкъ.
В. Осеева. Сейир сёз.
Письмола бла газетле.
Байрамукъланы Х. Октябрь.
С. Михайлов. Ишчиле бла эллилени Совет властха
дери къалай джашагъанлары.
Н. Крупская. В. И. Ленин (хапар).
Будайланы А. Ленин сени джолунъда (кёлден би-
лирге).
Миллер. Биз излейбиз (кёлден билирге).
Чотчаланы Ч. Хош келдинъ май!
(Джарыкъ джолда).
Семенланы А. Ученикни джыры.
(Джарыкъ джолда).
Чагъарланы М. Къозучукъ (кёлден билирге).
(„Джарыкъ джолда“).
М. Ильин. Почтаны фабрикасы.
Ю. Владимиров. Орамда.
Кулийланы Къ. Къалай насыбды ишлеген (назму).
Сюйюнчланы А. Къарачай шахарыма (назму).
С. Наруждин. Ананы иши.
А. Некрасов. Джанъы шахар.
А. Чехов. Биринчи къар.
Биджиланы А. Къыш.
А. Охтов. Къарнашлыкъ (черкес тилден)
„Къызыл къарачай газетден 1958 дж.
И. Всеволжский. Будённий бек сюйген атны юсюн-
ден хапар.
Колхозну зоотехниги.
С. Капаев. Тамада къарнашха (ногъай тилден).
Л. Толстой. Бёрюле балаларын къалай юретедиле.
Шахмурзаланы С. Бёрю.
Тюлкючюк, эчгичик эм кёк бёрю (халкъ таурух).
К. Чарушин. Адамла къайсы хайыуанланы джегедиле.
Къаблан.
Аслан бла тюлкючюк (таурух).
Д. Байкулов. Джаз.
К. Отаров. Тау ёзенде.
Н. Злобин. Колхоз джаз башында.

А. Курин. Къой чыбчыкъла.
Борлакъланы Т. Джанъыз.
А. Клыков. Уялары къалай этедиле.
Гюрбеджиде.
Маммеланы И. Тынчлыкъларын бузады.
Сюйюнчланы А. Джаз келди (кёлден билирге).
Джазында.
М. Пришвин. Бабуш джюджекле бла сабийле.
Габийлени А. Заман озуб кетмесин (кёлден билирге).
(„Джарыкъ джолда“).
К. Ушинский. Тереклени даулашыулары.
Маммеланы И. Агъачда.
Чегетни сакъла, ёсдюр.
Акъбайланы А. Мен наратчыкъ ёсдюреме.
К. Ушинский. Къайын.
Бурма къайын (халкъ джыр).
А. Карпинская. Джёге.
Акъбайланы А. Ёсюмле, терекле, джашнасын джер.
Байрамукъланы Х. Сюйген тауларым (кёлден билирге).
Кулийланы Х. Алма терек.
Л. Толстой. Алма терекле.
К. Ушинский. Башха бутакъчыкъ.
Тереклени сакълагъыз.
В. Лебедев. Мичуринни терек бачхасында.
М. Модаев. Джаша, Биринчи май.
Майны къууанчын этдик.
П. Маркина. Къызыл байракъ.
Байрамкъулланы А. Уллу къууанч.
И. Кожедуб. Баш эркиниклери болгъан къытай сабийле.

Классдан тышында окъургъа тыйыншлы чыгъармала

А. Кононов. Къызыл наныкъла.
Кациланы Х. Джар джулдузла.
Н. Артюхова. Къыйын инъир.
А. Чехов. Каштанка.
Бонч-Бруевич. Бизни Ильич.

- А. Кононов. Ленини кѳагыты.
 А. Чехов. Кѳуджур ишле.
 А. Кононов. Шуш суѳну бойнунда.
 А. Крылов. Пил бла Маске.
 А. Крылов. Гугурук бла Налмаз.

IV. Тюз джазаргѳа юрениѳ эм тил билимни ѳсдюрюѳ

(ыѳыкѳгѳа юч сагѳат)

Биринчи классда грамматикадан окѳулгѳан материаланы кѳайтаруѳ (10 сагѳат).

Таѳушла эм харифле. (30 сагѳат). Алфавитни азбар этиѳ. Уллу эм гитче харифлени джазылыѳлары. Алфавитде харифле бир кѳаѳум сѳз джарашдырыб, ол сѳзлени сѳзлюкледѳ таба билиѳ. Сѳз ючюн, тукѳум атла, энчи атла.

Зынѳырдаѳукѳ эм тунакы кѳысыкѳ таѳушла, аланы сѳзледѳ айыра билиѳ. Сѳзню ахырында эм ортасында зынѳырдаѳукѳ эм тунакы таѳушланы тюз джазылыѳлары. Сѳзлени тюрлендирюѳню болумлугѳу бла кѳысыкѳ таѳушланы зынѳырдаѳукѳларын неда тунакылыкѳларын ачыкѳ этиѳ (**таякѳ-таягѳы, тоб-тобу, кѳызыкѳзы, челек-челеги** д. а. к.).

Бир джерде эки кѳысыкѳ таѳушлу харифле тюбеген сѳзлени тюз джаздырыргѳа юретиѳ (**ания, амма, Исса, класс** д. а. к.).

Сѳз (25 сагѳат). Затланы атларын айтхан сѳзле (хабджюклени, хайыѳанланы, табигѳатда болгѳан затланы, адамланы атлары).

Басым. Басымны магѳанасын анѳылатуѳ. Сѳзде басымлы, басымсыз ачыкѳ таѳушну таба билиѳ.

Адамланы атларына **ким?** башха затланы атларына **не?** деген соруѳла салыб, затланы не этгенлерин билдирген **не этеди? не этедиле?** деген соруѳла бла тюз хайырлана билиѳ.

Затланы сѳфатларын кѳргюзген (билдирген) сѳзле эм алагѳа **кѳаллай? неллай? кѳайсы?** деген соруѳла сала билиѳ.

Шахарланы, эллени, орамланы, суулары атларын уллу харифле бла джазыу.

Айтым (15 сагъат). Айтымда **кимни, нени юсюнден айтылады? не айтылады?** деген соруулагъа джууаб берген сёзлени табыу. **Не? кимде? кимге? не бла? къаллай? неллай? къаллайла? нечик?** деген соруулары салыб, айтымлада сёзлени бир-бирине келишдире (джалгъай) билиу.

2. **Байламлы тилни ёсдюрюу** (сау джылны ичинде 10 сагъат). Магъанасы бир затны ачыкълагъан хапарны юсюнден, усдаз берген 3—4 пунктдан къуралгъан планна кёре, окъуучу кеси аллына 50—60 сёзден изложение джазаргъа юрениу. Суратлагъа къараб, кесини сёзлери бла не кёргенин, юйде эм школда не этгенин юсюнден айта билирге. Усдазны болушлугъу бла 4—5 айтымдан къуралгъан хапарчыкъ джазыу. Магъанасы бир затны ачыкълагъан хапарны юсюнден усдаз юретген планна кёре, окъуучу кеси аллына 20—30 сёзден изложение джазаргъа юрениу. Быллай ишле окъуу джылны ичинде 12-ден аз болмазгъа керекди. Ол ишлеге сагъатлары окъуу дерследен джазыудан да тень алынадыла.

3. Тюз джазыулары грамматика джорукълары бла тохдашдырылмай болса да окъуучула тюз джаза билирге керек болгъан сёзле: **газет, класс, трактор, мерекеб, кирпич, хабджюк, харбуз, коридор, орам, къашыкъ, шкаф, табчан, гардош, балий, халкъ, коммунист, парта, лагерь, отряд, фабрика, бачха, станция, бригадир, совхоз, гокга, колхоз, суббота, исси, алма, балта, аскер, кийим, мынъырдагъан, кюрек, чегюч, эл, сурат, хомух, быхы, уюкъла, чындайла, чертлеуюк, къазауат, таууш, аууш, кёгюрчюн, оймакъ, чалкъы, талкъы, дупбур, тюшген, кюннъе.**

4. **Окъуу джылны ичинде окъулгъанны къайтарыргъа (10 сагъат.)**

5. **Таза джазыу** (ыйыкъгъа 1 сагъат). Басма эм джазма харифлени экинчи классны тетрадарларыны ызлыкъларына кёре, таб джаздыра билиу.

Джазгъан заманда халатларын осал этдирген энчи джанъылычлары болдурмаз ючюн, харифлени не да аланы кесеклерин, сёзлени, айтымлары джазыб кёргюзтюрге, окъуучулагъа энчи заданиеле бериу.

Окѳуу эм тил билимни ёсдюрюу (ыйыкѳда 3 сагѳат)

ОКѳУЛЛУКЪ ЗАТЛАНЫ МАГЪАНАСЫ

Биз джашагѳан джер. Аны тюзлери, сыртлары, таулары, джарлары. Колхозну джерлери: сабанлары, биченликлери, терек бачхалары, джайлыкѳлары. Кюн чыкѳгѳан эм батхан джаны. Кюнню чыкѳгѳанына кѳре, компасны неда битимлени болушлугѳу бла кѳайсы джанына барыргѳа керек болгѳанын тохдашдыра билиу. Окѳуучула джашагѳан джерни суулары. Джай айла кѳайсыладыла (аланы атларын билиу). Джелни, аязны ургѳанына кѳре кюнню тюрлениуу.

Колхоз сабапла. Сабанлада битген битимле будай, нартюх, зынтхы, арпа, гардош, кендир, шекер чюгюндюр д. а. к.), аланы бир-бирлеринден айыра билиу, адам кѳалай хайырланѳанын сабийлеге билдириу; заран берген хансла эм аланы джокѳ этер ючюн не мадар этерге керек болгѳанын билиу, сабанлада болгѳан ишле (джазбашында, джайгѳыда эм кюз артында). Джылны кѳзююне кѳре, сабанлада болдукѳ ишлени айтыб билдирирге.

Терек бачха. Кѳетле берген терекле эм агѳачла. Терек бачхада битген джилек. Терек бачхагѳа хайырлы кѳанатлыла (кѳой чыбчыкѳ). Терек бачхагѳа заран болдукѳ затла, аланы кѳурутургѳа керекли мадарла. Кѳачда терек бачхада этиллик ишле.

Юй хайыуанла эм кѳанатлыла. Бабуш, кѳаз, ийнек, тюе, ат, кѳой, эчки. Аланы не амалтын тутадыла, ала адамгѳа не хайыр бередице.

Кийик джаныуарла: айю, кѳаблан, аслан, бѳрю, тюкю д. а. к. Чабакѳла: карась, айры чабакѳ. Джыланла: багѳырбаш бла уу джылан. Аланы джюрюулери, ашлары, джашау болумгѳа кѳре бир джерден бир джерге кѳчюулери эмда аланы хайыр, хата бергенлери.

Шахар эм эл. Бизни шахарыбыз. Шахар бла эл джашауу болумлары. Уллу шахарланы (Москваны, Ленинградны, дагѳыда башхаланы) суратлары. Уллу совхозла бла колхозланы ишлерини суратлары.

Бизни Ата джуртубузну озгѳан заманыны историясындан. Патчахны, помещиклени эм капиталистлени

кёзююнде эллилени-ишчилени джашау халлары, ишчилени унукъдуруучулагъа къаршчы кюрешгенлеринден хапарла. В. И. Ленин уруннъанланы башчысыды, 22-чи апрель—Ленинни туугъан кюнюдю. Революциягъа дери тишируулары джашаулары. 8-чи Март—бютеудунияны тиширууларыны кюнюдю.

Уллу Октябрь социалист революция. Ленинни Разливде, Смольныйде джашагъаны. Зимнийни алыу. 7-чи ноябрь—уллу байрамды. Советлени биринчи къралы. 1918-чи джыл февраль айны 23-чю кюню—Совет Аскерни Кюнюдю. Коммунистле бла комсомолчуланы Совет власть ючюн кюрешлери.

Совет къралны джашауу эм ишлери. Биринчи трактор. Биринчи колхозла. Павлик Морозов. Урунуу джигитлери. 5-чи декабрь—Конституцияны Кюнюдю.

Биринчи пионер ступенька. Пионерлени законлары. 19-чу май—В. И. Ленин атлы пионер организацияны туугъан кюнюдю.

Уллу Ата джурт къазауатны тулпарлары. Панфиловчула. Краснодончула. Зоя Космодемьянская. Александр Матросов. Партизан пионерле. Къарачайны джигит джашлары: генерал Махаметланы Солтан. Багъатырланы Харун, Къасайланы Осман. 9-чу май—Хорламны Кюнюдю.

Совет адамланы урушдан сора джашаулары эм ишлери. Мамырлык ючюн кюрешуу. Биринчи май—уруннъанланы шохлукъларыны кюнюдю.

Саулукъ сакълауу юсюнден къайгырыу. Ючюнчю классны окъуучусуну иш кюнюню режими. Къышхыда къалай кийинирге керекди. Эртденликде гимнастика этиу. Къыш эм джаз таза хауада ойнау. Джукъгъан аурууладан адам кесин къалай сакъларгъа керекди. Сууалчан болмаз ючюн не этерге керекди?

II. Экскурсиягъа, затха къараб, бардырылган дерсле

Ол тийрелеге, суулагъа, сют фермалагъа, сабанлада болуннъан ишлеге окъуучуланы шагърей этер ючюн экскурсиягъа баруу. Кийим тикген, аякъ кийим этген джер бар эсе, ары да экскурсиягъа элтирге. Шахаргъа экскурсияла этиу. Табигъатны, ишни, школда

окъуу ну юсюнден календарь бардырыу. Шахаргъа, районна элтиб, ала бла шагърей этерге.

Къараб бардырылгъан дерсле. Горизонтну джан-джанларын компас бла, хайыуанланы болушлукълары бла тохдашдырыр ючюн, ачыкъ джерде не да классда дерсле бардырыу. Ишге юрениу дерслеринде школну тегерегинде джерни суратын салыргъа юрениу. Ишлерге юретиу дерследе кеслери джашагъан джерни рельефин пластилинден, топракдан этдириу. Терек бачхаланы, къанатлыланы кюнлерин белгилеу. Терек бачхалагъа хайырлы къанатлыланы юйюрсюндюрюу.

III. Окъургъа юретиу эм тил билимни ёсдюрюу

Магъанасын анъыларгъа къыйын болмагъан, тынч тил бла джазылгъан литературадан, историядан тюз, ачыкъ ауаз бла окъургъа юрениу.

Окългъанни магъанасын усдазны болушлугъу бла сюзгенден сора, туура сёзлери болгъан текстлени да къошуб, тюз окъургъа юрениу.

Окългъанни магъанасын усдазны болушлугъу бла сюзюб болгъандан сора, ауузну гитче эм уллу этилгенин, терк эмда акъырын окъллукъ джерлерин билиб окъургъа юрениу.

Окълуй туруб, усдазны болушлугъу бла (окългъан затны баш магъанасын) не затны юсюнден айтылганын табаргъа юрениу эмда анда кёрюннён адамланы этген ишлерине багъа бере билиу.

Усдаз текстден айыргъан, магъанасы кючлю келген джерлени таба эм тенълешдире билирге. Текстни сёзлеринде магъаналары бла бир-бирине ушашлы сёзлени табыб, анъыларгъа юретиу. (Кюн ышарады, къыш кюйдюреди).

Сёзлюк бла хайырлана билиу.

Усдаз берген заданиеге кёре, хапарны магъанасын билир ючюн ичинден окъургъа юрениу.

Хапарны кесеклеге юлеширге, анъа башла джарашдырыргъа, кесини сёзлери бла магъанасын айта билирге юрениу.

Хапарны анъыларгъа къыйын болмагъан, таб джарашдырылгъан текстлени, ол кесеклеге башла таба билирге юрениу.

Окъулгъан хапарны айта билиу: ол хапарда кимни юсюнден айтыла эсе да, аны аты бла (джангызлыкь санда) ючюнчю бетде кесини сёзлери бла магъанасын, анъа къалай къаралгъанын билиу. Усдазны болушлугъу бла хапарны къысхартыб айта билиу.

Усдазны болушлугъу бла салыннган планнга кёре, окъулгъан хапарны магъанасын джазаргъа юретиу. Окъулгъан затны, джашауда болгъан затны, экскурсияны, этилген ишни юсюнден хапар джазаргъа юретиу (ичинде 4—5 айтым болуб). Соруугъа 4—5 айтымдан джууаб бере билирге. Сабий журналланы, газетлени окъургъа юретиу. Письмо эм адрес джаза билирге юретиу. 15—18 назмуну неда прозаны юзюклерин кёлден билиб айтыргъа, аланы таб окъуй билирге юрениу.

Окъургъа керекли чыгъармала эм кёлден билирге тыйыншлы назмула

Классда окъургъа керекли затла

Хубийланы Н. Къарачай шахар.
Зумакъулланы Т. Эки тил.
Л. Толстой. Джилик джыяргъа.
Хубийланы Н. Уллу Ленин джашайды.
Семенланы А. Акътон ата (кёлден билирге).
Хубийланы О. Кюзлюк (кёлден билирге).
Д. Мамин-Сибиряк. Акъбоюн.
Джазаланы У. Заман болгъанды (кёлден билирге).
Гочияланы Дж. Тюзелген джашчыкь (къысхартыб).
Н. Незлобин. Къачда колхозда.
Мечиланы К. Окъуюкь (кёлден билирге).
Къой бла эчки (таурух).
Будайланы А. Биринчи окъуучу тенглериме (кёлден билирге).
М Кузнецов. Биринчи окъуучу.
Н. Крупская. Сабийлеге письмо.
Совет Союзу юч кере Тулпары Иван Кожедубну джашауундан. Пионер Ваня.
А. Ульянов. Ильични сабий эм школдагъы джоллары.
Аппаланы Х. Токъал.
Макишланы С. Ана.

А. Ханфенов. Шохлукъ (черкес тилден)
Къзыл-къарачай газетден.
Л. Толстой. Къоян.
К. Джегутанов. Бизни элде (абаза газетден)
Къзыл-къарачай газетден.
Байрамукъланы Б. Ёлка.
А. Чехов. Акъ мангылай.
Ф. Баранов. Бизни эм меники
Ф. Абдулжалилов. Сен бердинъ (ногъай тилден).
Къзыл-къарачай газетден.
И. Крылов. Бёрю бла Турна. Пил бла Маске. Къаргъа
бла Тюкю.
П. Цеков. Джылкычы (черкес тилден).
Текечик (таурух).
Отарланы С. Джаз.
Гочияланы Дж. Теберди ёзенде (къысхартыб).
Алчыла
Чотчаланы М. Къарачай шахаргъа (кёлден билирге).
(„Джарыкъ джолда“).
Салпагъарланы К. Биз къачан да хазырбыз
(„Джарыкъ джолда“).
Къаракётланы Ю. Джаз башында (кёлден билирге).
(„Джарыкъ джолда“).
М. Пришвин. Джер кёрюндю.
Л. Толстой. Джаз.
А. Гайдар. Самолёт.
Олег Кошевойну анасыны айтхан хапары.
Маммеланы И. 8-чи Мартда (кёлден билирге).
Е. Ильина. Биринчи май алгъын бла энди.
Е. Ильина. Москвагъа (кёлден билирге).
П. Лопатин, И. Романовский. Москва.
Сюйюнчланы А. Паровоз.
Къарачай шахар.
Аппаланы Х. Къара кюбюр. Ибрагим.
Борлакъланы Т. Лётчикни джыры.
Къзыл-Къарачай газетден.
Сюйюнчланы А. Кавказ (кёлден билирге).
Мен июнну къалай сынай эдим.
План деб неге айтабыз.
Хубийланы О. Бизни тауларыбыз.
Мечиланы С. Маша агъачны ичинде джолну къалай
табды.
Л. Толстой. Магнат.

Гуртуланы Б. Колхоз джашау (кысхартыб).
Кылычыкылы мюрзеуле.
К. Клоков. Мюрзеу сабанлада кюрешю.
Къочхарланы Къ. Мюрзеу джыйыу (келден билирге).

Шахмурзаланы С. Малчыла (келден билирге).
Ф. Панферовдан. Бузоучу Паша.
Л. Кастальской. Тюе.

Гуртуланы Г. Алма терек (келден билирге).
Байчораланы М. Хауа кеме (келден билирге).
(„Джарыкъ джолда“).

Сюйюнчланы А. Мен Ленинни окъуйма (келден билирге).
(„Джарыкъ джолда“).

Байрамукъланы Х. Фронтда кече (келден билирге).
Сюйген тауларым.

С. Ижевский. Мичурин.
И. Мичурин. Джуртубузну кетет терекле бла джасарбыз.

Хубийланы Н. Мени Тебердим.
И. Тургенев. Агъач ичинде.

Теппеланы С. Тауланы агъачы.
К. Наустовский. Чететни хайыры.
Н. Пипин. Джашил аптека.

Габийланы А. Курорт Тебердиге.
С. Покровский. Къара топракылы тюзле.

Хубийланы О. Къобан (келден билирге).
Къара суу (саудан).

К. Станикович. Тенъизде боран.
З. Кривоносова. Келде.

Н. Некрасов. Китге уугъа барыу.
Макъаны джаратылыуу.
Уусуз эм уу джылан.

Л. Толстой. Джел неден болады.

Кюнню болумун билирге нек керекди.
Хауа деб неге айтабыз.

Атны эм адамланы сюеклери.
Адам кынъыр къалай болады.

Ашарыкъ адамны сюегине къалай синъеди.
Ауруула къалай джугъадыла.

Къанны джюрююу.
Джюрек, кез, къулакъ.

Л. Гумилевский. Иван Иванович Ползунов двигателлени чыгъаргъанды.
М. Ковалевский. Славянла къалай джашагъандыла. Москваны къуралыб башлагъаны.
Полководец Суворов.
М. Брагин. 1813-чю дж. Ата джурт уруш.
Ёртенланы А. Эски заман.
Эллилени помешиклеге къаршчы кюрешлери.
Къанлы ыйых кюн.
Патчахлыкъны къурутуу.
Л. Савельев. Зимнийни алыу.
Граждан къазауат.
Н. Ходза. Щорсну джашауундан.
Д. Фурманов. Чапаев урушда.
Хубийланы О. Чапаевни киносундан.
Отарланы К. Ленинни байрагъын мийик кёлтюрюб (кёлден билирге).
В. Кравцов. Бешд жыллыкъны планы.
П. Цвирка. Булбулчукъ.
Совет Союзну Тулпары Багъатырланы Х., Къасайланы О. генерал Махаметланы С.
Макитланы С. Урушну аты къурусун (кёлден билирге).
Зоя Космодемьянская.
Панфиловчула.
А. Матросов.
Маммеланы И. 33-чю февраль (кёлден билирге).

Класдан тышында окъургъа тыйыншлы чыгъармала.

Л. Гумалевский. Орус механик Иван Петрович Клубин.
В. Арсеньев. Къанатлыланы базары.
Л. Толстой. Акула.
В. Бонч-Бруевич. В. И. Ленинни сабий заманындан.

Грамматика, тюз джазыу эм сёлешиу тилни ёсдюрюу

(Ыйыккыгъа 3 сагъат)

Экинчи классда окъугъанларын къайтарыу (7 сагъат).

Сёзню къуралыуу. (20 сагъат). Тамыр, аффикс, суффикс, ахыр. Биртамырлы сёзле. Сёзню тамырын, аффиксин, суффиксин, ахырын таба билиу. Басымлы, басымсыз ачык тауушла. Аффикслени кючю бла бир тамырлы сёзле къурау. Сёзню тамырында зынъырдауукъ, тунакы эмда эшитиллиннъен кысыкъ тауушланы тюз джазылыулары. Сёзде джумушакъ белгини джазылыу джорукълары.

Къош сёзле (18 сагъат).

Тилни кесеклери, ат, сыфат, этим, алмаш бла шагърей болуу. Тилни кесеклерине соруула салыб, табаргъа юрениу. Айтымла къурааргъа юрениу, анда тилни кесеклерин таба билиу (10 сагъат).

Ат (15 сагъат). Энци атла, энци атланы уллу харифле бла джазылыулары. Атны санлада тюрлениу. Атланы болушлада джалгъаныулары. Атны боушлада тюрлендиргенден сора, соруу бла къайсы болушда болгъанын билиу. Атланы кёблукъ санда джюрюулерин эм джазылыулары.

Сыфат, сыфат бла шагърей этиу. Сыфатланы айтымлада таба билиу (15 сагъат).

Этим бла шагърей этиу. Сыфатланы, этимлени таба билиу (6 сагъат).

Алмаш, мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген алмашла бла шагърей этиу (16 сагъат). Алмашланы айтымда таба билиу.

Айтым (10 сагъат). Соруучу, хапарлаучу, кёлтюрюучю айтымла.

Башчы бла хапарлаучу. Айтымда башчы бла хапарчыны таба билиу. Айтымда сёзлени бир-бирине келишиулерин анылатыу. Грамматикалы, орфографиялы темаланы окъугъанларына кёре, айтымла къурай билиу. Аланы ахырларында точка, соруу эмда кёлтюрюучю белгилени сала билиу. Былай ишле окъуу джылны ичинде бардырылыб турургъа керекдиле.

Байламлы тилни ёсдюрюу. Бир затны ачыкълагъан хапарны юсюнден усдаз берген, 4—5 пунктдан планнга кёре, окъуучу кеси аллына 100-ге дери сёзден изложение джазаргъа юрениу. Суратлагъа къараб, аланы магъаналарына кёре, дагъыда сынагъан ишледен, дерсде 5—6 айтымдан хапар джазаргъа юретиу. Адрес эм письмо джазаргъа юретиу.

Изложениеле бла сочинениеле грамматиканы дерслериндеча, окъууну дерслеринде да джазылыргъа керекдиле. Ол ишлеге окъууну дерслеринден да, грамматиканы дерслеринден да тенъ сагъат берилрге керекди. Джылны ичинде аллай джазыу ишле 12 - ден аз болмазгъа керекдиле (12 сагъат).

Тауушла бла харифле. Сау окъуу джылны ичинде сёзлени тауушларына, харифлерине эм кесеклерине кёре, айтымлада, сёзлеге юретиу, тинтиу ишле бардыруу. Сёздеде базыкъ, назик, ачыкъ эм кысыкъ тауушланы таный билиу. Кысыкъ тауушланы къатылыкъларын, джумушакълыкъларын, базыкълыкъларын, назикликлерин анъылай билиу.

Тюз джазылыулары грамматиканы джорукълары бла тохдашдырылмай болса да, сабийле халатсыз джаза билрге керекли сёзле: сабий, дарманла, сюек, джаныуар, ариу, мияла, кюзю, махдау, кыблама, медаль, ийнек, булбул, туююлме, къашыкъ, мюлк, хуна, хамут, кыызгъанч, элле, джолла, сабанла, патеген, тебшек, табакъ, мукгур, чебген, хабджюк, тоб, дупбур, исси, гокга, джопбу, таб, кюню, къабдал, шкок, тамам, эмилик, гургум, шиша, къаршчы, къая, тешлеу чурукъ, таш, отоу, эрик, саугъа чыгъана, акыл, сагъыш, башлыкъ, гырджын, гакгы.

Джылгъа окъулгъанны къайтарыгъа (19 сагъат).

Таза джазыу (джылда 36 сагъат).

Экинчи классда тюз олтурургъа, тетрадна партагъа тюз салыргъа, джазаргъа керекли затла бла таб хайырландырыргъа керек болгъанын окъуучуланы эслерине салыб турургъа керекди. Ючюнчю классда тетрадланы ызыкъларына кёре, харифлени бир кесек аудуруб джазаргъа керек болгъанын анъылатыу. Сабийлени джазгъанларына кёре, харифни кесегин, неда харифни саулай, неда айтымны толусунлай джаздырыб юретирге керекди. Дженъил джазаргъа юретир ючюн, къолну (бууунну) тюз кымылдатыргъа юретиу. Окъуучу-

ланы теркирек джазургъа юретир ючюн, усдаз айтхан бир талай сѣзню, окъуучула эсде тутуб, дженъил джазургъа юренедиле. Хатлары осал болгъан окъуучула-гъа энчи заданиеле бернѹ.

IV-чю КЛАСС

Окъургъа юрениѹ эм тил билимни ѳсдюрюѹ

(Ыйыкъда 2 сагъат)

1. Бизни Ата джуртубузну юсюнден (совет джазыучу-чуланы чыгъармаларындан).

2. Фольклор (СССР-ни эм башха къралланы халкъ-ларыны ишини джомакълары, элбергенлери, нарт сѣз-лери).

3. Джазыучула джарашдыргъан джомакъла.

4. Орус джазыучуланы чыгъармаларында бизни Ата джуртубузну табигъатларыны суратлары. Совет джазыучуланы Ёртенланы А., Кулийланы Къ., Исаковскийни, Хубийланы О., А. Гайдарны, Отарланы К., Байрамукъланы Х., Гуртуланы Б. чыгъармаларында Ата джурту-бузну табигъатын, адамларын, аланы ишлерин, Уллу Ата джурт къазауатны джигитлерини суратлары.

Совет джазыучула бла поэтлени бизни къралда коммунизм къурауу эм мамырлыкъ ючюн кюрешиюню кѳрюнюю.

Окъургъа юрениѹ.

Суратлаѹ литературадан, историядан, природоведене-ниден эм башха кигабадан хапарланы литература тилге тыйыншлы, тюз эм терк окъуй билиѹ.

Анъыларгъа кыйын эм артыкъ уллу болмагъан чыгъармаланы бир къауумуну башларын кеси аллына тюз эм анъылатыѹлу окъуугъа хазырланыѹ эм аланы таб окъуй билирге.

Уллу болмагъан суратлаѹ чыгъармаланы баш магъа-насын кеси аллына таб билирге.

Анда кѳрюннѳен адамланы ишлерине багъа берирге эмда аны бегитир ючюн китабдан ол джерин табыѹ окъуй билиѹ. Суратлаѹ джолла бла практикада таны-

шыу. Ачыкъ суратлар ючюн затланы тенълешдире, та-
ба билирге юретиу.

Сѣлешген заманда сѣзлени айтыргъа юретиу.

Текстни окъугъан заманда, тыйгъыч белгилеге кѣре,
ауазын тюрлендирире билирге юретиу.

Усдаз берген заданиеге кѣре, ичинден окъургъа,
окъулгъанны баш магъанасын айтыргъа эм окъулгъанны
къысха хапарын кесини сѣзлери бла айтыргъа юретиу.

Аньыларгъа кыйын болмагъан хапарланы эм наз-
муланы усдаз болушлукъсуз, планын сала билиу.

Окъулгъанны юсюнден салыннъан планнъа кѣре,
аны магъанасын неда къысха айта билиу.

Башха джерде кеси кѣрген, усдаз айтыб эшитген,
неда башха текстде окъугъанындан хайырланыб, окъу-
гъаныны магъанасын айта билиу.

Окъуучу кеси аллына салгъан план бла хапарны
неда назмуну магъанасын джаза билирге. Окъугъанына
ушагъан неда кеси сынагъан затны юсюнден гитче ха-
пар джарашдырыб джазаргъа. Окъугъан заты бла бай-
ламлы, кесини сынагъан затындан, джашауундан, школ
коллективни ишинден, абадан адамланы джашауларын-
дан эм ишлеринден уллу болмагъан сочинение джа-
заргъа юрениу. Нарт сѣзлени, элбергенлени, джомакъ-
ланы, басняланы хапарланы бири-биринден башхалыкъ-
ларын айырыргъа юретиу.

Окъулгъан затны юсюнден соруулагъа джазыб джуу-
аб эте билирге (7—9 айтымладан).

Иш къагъытланы: **доверенностну, заявлениени,**
расписканы, адресни эм д. а. к. къагъытланы тюз
джазаргъа юретиу.

15—20 назмуну суратлау, прозаны юзюклерин кѣлден
билиб айтыргъа эм аланы окъуй билирге юретиу.

Окъургъа керекли затла.

Хубийланы Н. Туугъан къралым (кѣлден билирге).

Хубийланы О. Совет джурт (кѣлден билирге).

М. Ильин. Бизни Ата джуртубуз.

Эбзеланы Х. Балбу.

Эбзеланы Х. Суюмлю стауатда (Алчыла).

Байчораланы М. Архыз башында (къысхартыб).
(Алчыла).
Отарланы С. Партия (назму).
С. И. Тавилов. Алгъышлайма сени, джаш джолоу-
чу!
Мечиланы К. Пионерлеге (кёлден билирге).
Терешкинни къарт атасы.
А. Герцен. Бош къоркъуула къалай кетедиле.
Залиханланы Ж. Ай джарыкъ.
К. Чуковский. Некрасовну сабийлиги.
Кулийланы Къ. Къалай насыбды ишлеген (кёлден
билирге).
Аппаланы Х. Къарачай таулада (романдан юзюк).
И. Тургенев. Турнала учадыла.
Теппеланы С. Уучу Зауурбек.
А. Гайдар. Исси таш.
С. Аксаков. Ананы суймеклиги.
Гочияланы Дж. Тюзелген джашчыкъ (къысхартыб)
Л. Воронкова. Джанъы юдегиде.
Мечиланы Н. Ишлеген (кёлден билирге).
Аппаланы Б. Бизни бригада (къысхартыб).
(Алчыла).
Байрамукъланы У. Май (кёлден билирге).
(Джарыкъ джолда).
Семенланы А. Лениннъе.
(Джарыкъ джолда).
Н. Артюхова. Уллу къайын терек.
Лайпанланы К. Алмасды.
А. Чехов. Ванька.
Батчаланы А. Ростсельмаш заводха.
Н. Груздаев. Чертежникде юренирге.
Отарланы К. Джалчы джашчыкъ (назму).
Зумакъулланы Т. Анагъа (назму).
М. Горкийден. Горкий китабланы къалай окъу-
гъанды.
Д. Улъянов. Гимназияда.
И. Мельников-Печерский. Кече агъачла къа-
лау.
Х. Гашоков. Ёмюрлюкге бирге (черкес тилден).
(Къ.-Къарачай газетден).
Къызгъанч (къарачай таурух).

Фахмулу джазыучу, батыр гвардиячы Къаракётланы
Исса.

Евгений Кригер. Къурч кюбели атлы.
Совет Союзну тулпары генерал Махаметланы Солтан.

Совет Союзну Тулпары Багъатырланы Харун.

Хубийланы О. Партия.

Социалист урунууу Тулпары Къобанланы Нузула.

Сюйюнчланы А. Къобан ёзен.

Орусланы М. Хурла кёл.

Хаким Деппуев.

Социалист урунууда алчыла М. Мусакаева.

Хапарла Юрий Гагаринден.

Хапарла Джетиджыллыкъны алчыларындан.

Хапарла Ленинни планы бла.

Байрамкъулланы А. Ата джуртну тулпарлары.

(„Джарыкъ джолда“).

Хубийланы М. Туугъан джуртум (кёлден билирге).

Джарыкъ джолда.

Джаубаланы Х. Къызыл байракъ (кёлден билирге).

Гуртуланы Б. Мамырлыкъ ючюн.

Залийханланы М. Хасанны байрагъы.

Н. Телешов. Бизге мамырлыкъ керекди.

Къарачай таурух—Айю, бёрю, тюлкую.

Л. Савельев. Ленин Смольныйде.

П. Лидов. Таня.

Байрамукъланы Х. Юч ана бла юч бала

А. Фадеев. Серёжа Тюленин.

И. Крылов. Пил бла Маске.

Орусланы М. Хурла кёл (къысхартыб).

Аппаланы Х. Джарлы джашчыкъ.

Черкес повестден. Хамид.

Отарланы К. Ашхы джашчыкъ.

М. Горкий. Биринчи май.

Гочияланы Ш. 1-чи Майгъа (назму).

Аппаланы Х. Тенълик ючюн (къысхартыб).

Хубийланы Н. Уллу Ленин джашайды.

Коммунист Борлакъланы Хасан.

Классдан тышында окъургъа тыйыншлы чыгъармала

- Ю. Гаршин. Джолоучу макъа.
Таджик легенда. Кёксюз кюйюз.
Р. Фрзерман. Халал тенъле.
В. Короленко. Тенълик (сокъур музыкантдан).
Залиханланы Ж. Байкъулну хапары.
Теппеланы С. Абидатны хапары.
А. Чехов. Кесин джюрюте билмеген. Анъылашынмагъан адам.
А. Гайдар. РВС.
К. Ушинский. Къуш бла кишдик.
А. Чехов. Къуджур ишле.

Грамматика, тюз джазыу эм сёлешген тилни ёсдюрюу

(Ыйыкъгъа 4 сагъат)

Тауушланы, харифлени, сёзню къуралыуун, ачыкъ эм ктысыкъ тауушланы, тилни кесеклерини юсюнден ючюнчю классда окъулгъанны къайтарыгъа (18 сагъат).

Ат. Атны айтымда джюрюююн эм ким? не? деген соруулагъа джууабын анъылатыу эм джангъы атла къурау (**джылкты-джылктычы; къакъ-къакъгыч**).

Атланы бетледе тюрлениулер. Бетленнъен атланы джалгъаныулары бла шагърей этиу (**атам, атамы, атамда, атангда**—18 сагъат).

Сыфат (10 сагъат). Сыфатны магъанасы, сёлешгенде, джазгъанда джюрююю. Сыфатны соруулары. Сыфатны къураулары: тюз сыфатла, кемлендирген, кёлтюрген сыфатла (**къара, боз, мор, татлы, къаб-къара, къараракъ**). Сыфатны айтымда къуллугъу.

Санаула (10 сагъат). **Санчы, тизгинчи, юлюшчю** санаула бла иште хайырлана билирге юретиу.

Алмаш (12 сагъат). Алмашланы анъылатыу. Бетлеуучю алмашла: **мен, сен, ол; кёблук санда—биз, сиз, ала**. Алмашланы болушлада, санлада тюрлениулер.

Этим (25 сагъат). Этимни тилде магъанасы. Этимлени бетледе, заманлада, санлада тюрлениулер. Этимни айтымда хапарчы болгъаны. Этимни болушлада джегилиу.

Сёзлеу. Сёзлеуню магъанасы эм кёб джорюген сёзлеулен тилде джазылыу джорукълары.

Айтым (25 сагъат). Хапарлаучу айтымла. Соруучу айтымла. Кёлтюрюучю айтымла. Айтымланы ахырында точканы, соруучу, кёлтюрюучю белгилени тюз сала билиу.

Айтымны баш членлери: башчы эм хапарчы. Айтымны сансыз членлери, алагъа **кимге? неге? кимни? не-ни? къаллай? къайда? къайсы? къайдан? не заманда?** деген сорууланы салыб, айтымны членлерин таба билирге. Къуру башчысы бла хапарчысы, андан сора сансыз членлери да болгъан айтымла джарашдыруу.

Бош эм къош айтымла. Эки бош айтымдан къуралгъан къош айтым. Айтымлада тилни кесеклери эм членлерин таба билиу. Байламсыз эм байламлы къуралгъан къош айтымла. Тилни кесеклери айтымда бир туудукъ членле болуб келген заманда аланы араларын запятой бла айыра билиу.

Туура сёзню джазгъанда белгилени (запятойну, кавычкаланы) тюз салыугъа шагърей этиу. Авторну сёзлерин уллу хариф бла джазыб тебрерге керек болгъанын билдируу.

Байламлы тил (сау джылгъа 12 сагъат). Кёрген затларындан, окъугъанларындан кеслери салгъан планна кёре, хапарчыкъла джазыу; кеси суратда, школ коллективни джашауунда эм ишинде кёрген затланы айтыргъа эм джазаргъа юрениу. Письмола, къабыргъа газетге заметкала, обявляениеле джаза билиу. Изложениеле бла сочинениеле грамматиканы, окъууну дерслеринде да джаздырыргъа керекдиле. Быллай ишлеге окъууну, грамматиканы дерслеринден да тенъ сагъат берилирге керекди. Джылны ичинде аллай джазыу ишле 15-ден аз болмазгъа керекди.

Тюз джазылыулары грамматиканы джорукълары бла тохдашдырылмай, болса да сабийле халатсыз джаза билирге керек сёзле: **правительство, революция, директор, кърал, агроном, автомобиль, инженер, джыйылыу, командир, комсомолчу, матрос, район, радио, республика, социализм, коммунизм, сочинение, телеграмма, телефон, килограмм, грамм, метр, ёребаш,**

пруг, усдаз, фонд, температура, онэки, джыйырма, мамырлыкъ, сабыр, сагъат, такъыйкъа, сурат, ферма, правлен, сексен, ташчыкъ, джанъур, къонъур, джашчыкъ, совхоз, письмо, почта, клуб, милиционер, задача, офицер, китаб, тетрадь, къанъа, къабыргъа, статья, орфография, барабан, бухгалтер, документ, галстук, вожатый, фундамент, кабинет, ферма, экскурсия, кино, театр, кабинет, библиотека.

Джылгъа окъулгъанны къайтарыгъа (20 сагъат).

10

64327

БАГЪАСЫ 6 КАП.